

Людмила Рожкова, Наталія Кузьменко

●

**ОСТАРБАЙТЕРКИ З УКРАЇНИ
В УМОВАХ «НАДЗВИЧАЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ»
(НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ)**

DOI:

© Л. Рожкова, Н. Кузьменко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>, <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

Мета роботи – проаналізувати основні аспекти повсякдення українських жінок-остарбайтерок у період Другої світової війни. **Завдання роботи:** на основі мемуарних джерел висвітлити щоденні практики примусових робітниць, з'ясувати, завдяки яким ресурсам вони виживали в надзвичайних умовах та чинили опір поневоленню, як зберігали національну та гендерну ідентичність. **Актуалізація теми.** Жінки склали більшу частину контингенту остарбайтерів, їм належить значна кількість опублікованих спогадів про перебування в Німеччині. Мемуари дають можливість дослідити, як проявлялася жіноча дієздатність в умовах «надзвичайного повсякдення». **Методи дослідження:** хронологічний, синхронний, порівняльно-історичний, ретроспективний. **Висновки.** Аналіз мемуарів жінок-остарбайтерок свідчить про те, що жінки навіть за надзвичайних обставин війни були активними учасницями історичних подій, їхній досвід має значний гуманістичний потенціал.

Ключові слова: остарбайтерки, мемуари, усні свідчення, депортація, примусова праця, повсякдення.

Контингент примусових робітників нацистської Німеччини, які прибували зі Сходу (остарбайтери), більш як на половину складався з жінок¹. Жіноча праця використовувалася на промислових підприємствах Третього Рейху, зокрема тих, які виготовляли військову продукцію; у господарствах німецьких та австрійських селян (бауерів), на різноманітних підсобних роботах. Виключно жінки працювали хатньою прислугою, доглядали літніх людей та хворих. Примусова праця в нацистській Німеччині радикально змінила життєві шляхи остарбайтерок – частина з них емігрувала в західні країни, назавжди розлучившись з родинами. Ті, хто були репатрійовані до СРСР, продовжували жити в умовах страху переслідувань з боку влади, намагалися приховати своє невігнанське минуле. Лише наприкінці 1980-х рр. у пресі почали з'являтися публікації про колишніх остарбайтерів, згодом – наукові дослідження з цієї теми. Більшість публікацій, присвячених остарбайтерам, висвітлює їх правове, соціально-побутове становище, умови підневільної праці, обставини повернення або неповернення до СРСР. У ґрунтовній праці Тетяни Пастушенко проаналізовані основні аспекти повсякдення остарбайтерів з Київщини за тематичними напрямками: вербування, примусова праця у Рейху, репатріація. Дослідниця зазначає, що саме жінкам належить значна кількість опублікованих спогадів про перебування в Німеччині².

Однак, гендерним аспектам підневільної праці в українській історіографії, на відміну від західної, присвячено обмаль наукових публікацій. У межах гендерної історії та феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду ключовим методологічним принципом виступає поняття жіночої дієздатності. Знана дослідниця О. Кісь зазначає, що цей принцип дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб'єктів історичного процесу, повноцінних учасниць історії, досвід яких має гендерну специфіку³. Поняття дієздатності виявилось винятково важливим з огляду на потребу виходу за межі шаблонного представлення жінок як пасивних об'єктів історичних процесів та подолання стереотипного образу жінок як безпомічних жертв нездоланих обставин. Жіноча дієздатність найбільше проявилася в обставинах, які можна визначити як «надзвичайне повсякдення» – війна, окупація, депортація, голод.

Аналізуючи жіночий досвід підневільної праці остарбайтерок, ми в основному спиралися на мемуарні джерела. Згідно з класифікацією, запропонованою А. Дмитренко, до цього типу джерел можна включити власне самі мемуари як спогади особи про суспільно важливі події, свідком яких вона була; щоденники як «первинну форму» мемуарів і усноісторичні свідчення як окремі види спогадів, спровокованих зовнішніми чинниками; автобіографії як власну життєву історію, написану на основі особистих спогадів. Головним об'єднувальним критерієм для всіх типів джерел залишається пам'ять як основне джерело для створення документа⁴.

¹ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова Думка, 2011. Книга друга. С. 44–91.

² Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Інститут історії України, 2009. 284 с.

³ Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*: монографія. Львів–Дрогобич: Коло, 2020. 300 с.

⁴ Дмитренко А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії. *Наукові праці історичного фак-ту Запорізького нац-го ун-ту*. 2013. Вип. XXXVI. С. 305–308.

Спогади (як усні, так і письмові) належать до категорії альтернативних джерел, які в західній історіографії набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями, зокрема, гендерної історії та історії повсякденності⁵. На відміну від офіційних, альтернативні джерела здебільшого позбавлені пропагандистського змісту, водночас вони містять цінну інформацію про історію повсякдення. Особливістю мемуарів є максимальна достовірність, що відрізняє спогади від інших особових джерел, наприклад, листів оstarбайтерів, які підлягали цензурі. Крім того, листи, як правило, фіксували поточне повсякдення, тим часом, як мемуари створювалися значно пізніше від описаних подій.

Більшість мемуарів колишніх оstarбайтерок уперше були опубліковані за кордоном, в Україні – лише за часів незалежності. Окремі спогади створені на основі щоденникових записів невілниць⁶, більшість мемуарів написані через кілька десятиліть, подекуди – півстоліття по завершенні війни, але відтворюють різнобічну та багату на конкретні деталі картину повсякдення жінок-оstarбайтерок. Залучені нами мемуари дозволяють розкрити особливості становища різних груп примусових робітниць у залежності від сфери використання їхньої праці.

До мемуарно-літературних джерел можна віднести роман-хроніку Д. Гуменної «Хрещатий Яр», уперше опублікований у Нью-Йорку в 1956 р., присвячений повсякденню окупованого Києва 1941–1943 рр. У романі згадуються обставини вербування перших контингентів оstarбайтерів, серед яких було чимало жінок.

Авторки мемуарів, як правило, акцентують на мотивах, які спонукали їх поділитися пережитим досвідом. А. Демчина в передмові до своїх спогадів «Зі Сходу на Захід» зауважує: «Передаючи читачам цю мою розповідь, я хотіла б підкреслити мою рішучість збереження особистої гідності, незважаючи на те, що не могла відкрито це показати. Найбільшим моїм бажанням є вказати читачеві на неймовірну силу людської душі, яка дає нам змогу витримати навіть найтяжчі знущання і виплекати віру в себе, віру, що я це переживу»⁷. В. Смерека свій спомин-щоденник присвятила всім невілницям, «котрих долею вітрів Другої Світової війни кинуте в німецьку неволю, де їм судилося пройти адові муки... Їхнім порятунком була надія, освітлена двома словами – Україна і Бог»⁸.

Героїня біографічного твору «Вивезена» В. Ілляшенко (1928 р.н.) не є авторкою власних спогадів. 1943 р. разом із сестрою Лідією вона була депортована на примусову працю до провінції Карінтії (Австрія). Її доля була нетиповою для оstarбайтерів: після завершення війни вийшла заміж за сина господарів Й. Штарцера, подарувала життя п'ятьом синам; повоєнне повсякдення було сповнене звичайних турбот матері та господині. Завдяки випадковій зустрічі на початку 1980-х рр. з австрійським письменником Йозефом Вінклером, який відпочивав у селі Філаху, стала героїнею його твору, написаного у формі інтерв'ю-спогадів. «Я хочу показати, – часто казала вона (Валентина Ілляшенко – Л.Р., Н.К.), – що навіть у безвиході треба збирати до купи всі сили й надію, щоб жити далі, інакше я би тут не вижила»⁹.

Аналізуючи усноісторичні свідчення колишніх оstarбайтерів Харківської області, Г. Гринченко звернула увагу на стилістичні особливості та тематичні доміанти оповідань у залежності від гендерної належності оповідача. У «чоловічих історіях» респондент ставить себе в центр якогось епізоду і є його активним учасником. Розповіді жінок, у свою чергу, характеризуються значно меншим проробленням ситуації, вони являють собою ніби «сторонній погляд» і подаються так званім «телеграфним стилем»¹⁰. Окрім значних за обсягом мемуарних творів А. Демчиної, В. Смереки, М. Креховець, Й. Вінклера, нами залучені невеликі за обсягом, інколи – на кілька рядків, – спогади колишніх оstarбайтерок та в'язнів нацистських концтаборів, опублікованих у тематичних збірниках¹¹, а також декілька усноісторичних свідчень, записаних під час бесід з мешканками Сумщини. Також використані мемуари політичних біженок Л. Палій¹² та Г. Дробот (Воскобійник)¹³.

Проаналізувавши мемуарні джерела оstarбайтерок з України, ми можемо виокремити основні повторювані теми: дитинство в довоєнному селі, початок війни та окупації, вербування або насильницьке вивезення, примусова праця у Німеччині або Австрії, стосунки з іншими оstarбайтерами та представниками адміністрації підприємства, господарями, стратегії виживання та спротиву, ознайомлення з іншою культурою, підтримання гендерної та національної ідентичності, звільнення, подальші життєві шляхи.

Дослідницьке завдання полягає в тому, аби з'ясувати, якими були щоденні практики оstarбайтерок, завдяки яким особистісним та груповим ресурсам жінки виживали та адаптувалися в іншому соціальному, мовному, етнічному (інколи – багатоетнічному) середовищі; як чинили опір жорсткому поводженню та

⁵ Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова Думка, 2010. Книга перша. С. 9–42.

⁶ Смерека В. В німецькій неволі. Спомин-щоденник. 1942–1944. Ужгород: Патент, 1998. 276 с.

⁷ Демчина А. *Зі Сходу на Захід* / Пер. з англ. Б. Мельник. Київ: Юніверс, 2000. 296 с.

⁸ Смерека В. В німецькій неволі... С. 234

⁹ Вінклер Й. Вивезена. Неточка Ілляшенко розповідає про своє українське дитинство / Пер. з нім. Н. Ваховська. Київ: Часопис «Критика», 2012. 192 с.

¹⁰ Гринченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «оstarбайтерами» Харківської області). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків-Київ: Критика, 2004. Вип. 6. С. 151–170.

¹¹ Гулей А. *Із мороку небуття*: Київ: Українські пропіллі. 2000. 116 с.

¹² Палій Л. *Стороною йшла гроза. Спогади* / Післямова М. Слабошпицький, С. Андрухів. Київ: Ярославів вал, 2008. 132 с.

¹³ Воскобійник Г. *Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці* / Пер. з англ. А. Пермінова. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 284 с.

цілковитому безправ'ю; що підтримувало душевні сили в неволі і як досвід надзвичайного повсякдення позначився на їхніх подальших життєвих траєкторіях.

Початок війни завжди докорінно змінює звичний хід життя і назавжди закарбовується в колективній та індивідуальній пам'яті. М. Креховець згадувала: «Тими днями почалася мобілізація, жіноцтво мусило ще дужче закотити рукави до праці»¹⁴. Цікаві спостереження про перші вербувальні кампанії робочої сили до Німеччини наприкінці 1941 – на поч. 1942 р. залишила Д. Гуменна: «У перші дні, як оголосили набір (у газеті «Нове українське слово» – Л.Р., Н.К.), на київській біржі праці того ж дня вишикувалася величезна черга бажаючих негайно від'їхати»¹⁵. Утім, це право надавалося лише жінкам, у той час як чоловіки мусили відпрацювати на будівництві мостів шість тижнів. Як зазначає Д. Гуменна, «редактор цієї німецької, перекладеної на українські слова, газетки, послав уже свою дочку – студентку за покоївку до Німеччини з першим транспортом добровольців»¹⁶.

До сільської місцевості хвиля вербування докотилася навесні 1942 р. і мала примусовий характер, що відобразилося в народній пісні «У неволі»¹⁷:

Не щастило Україні
Німців відігнати,
Трохи нам не довелося
Усім пропадати.
Забирає людей ворог,
Усю нашу худобу,
Нема світлої години
Тому хліборобу.
Не реве вже на подвір'ї
У селі скотина,
Ще й вербують в Німеччину
І дочку, і сина...

М. Креховець згадувала: «Підходила весна 1942 ... невдовзі повісили оголошення, що відправляється транспорт до Німеччини, везе людей на роботу. З нашого села обрали деяких дівчат, припало їхати й мені... Наступного дня вирушила до другого села, де комісія перевіряла покликаних. Було з нашого села ще троє дівчат і молодших за мене. У товаристві якось розвіявся страх»¹⁸. Аби уникнути примусової депортації, жінки нерідко вдавалися до хитрощів та неабиякої винахідливості, під час медичного огляду симулювали хвороби та травми. Як пригадувала мешканка села Аркавське на Сумщині Р. Ткаченко (1922 р.н.), аби уникнути вивезення, намастила ноги саморобною маззю. Лікар-німець, який проводив огляд, виявив обман, але все ж таки відпустив дівчину додому, про що вона із вдячністю згадувала багато років по тому.

Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація всіх хлопців та дівчат віком від 18 до 45 років¹⁹ та їх огляд щодо придатності для роботи в Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Ф. Чуяшенко (1928 р.н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у с. Дубова (нині – Жмеринський р-н Вінницької обл.) усе життя пам'ятала, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувалася контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам до майбутнього «остарбайтера»²⁰.

Восени 1942 р. почала діяти нова «програма Ф. Заукеля», в якій, зокрема, планувалося доставити в Райх 200 тис. українських жінок віком від 15 до 35 років для роботи в домашньому господарстві. Вивезенню підлягали навіть жінки з дітьми²¹. А. Демчина згадує групу остарбайтерок, прибулих до табору на початку 1943 р.: «Деяких дівчат забрали насильно з дому, інших схопили просто на вулиці або коли ті працювали на полі, загнали їх до вагонів, в чому були одягнені, і не дали можливості повідомити родину про те, що з ними сталося. Між ними були і молодиці, діти яких залишилися під опікою їх батьків»²².

Авторки мемуарів наголошують на тому, що найбільших зусиль до відправки примусових робітників докладали місцеві старости та поліцаї. В. Ілляшенко згадувала: «У березні 1943 р. мою сестру Лідію Василівну Ілляшенко і мене, Неточку, з батьківської хати в Добенці – малому українському селі поблизу Черкас – забрали поліцаї. Близько другої години ночі поліцаї ткнув мені цівкою свого автомата межі ребер. Разом з іншими жителями Добенки нас заштовхали у вагон для худоби й повезли в Карінтію на примусову

¹⁴ Креховець М. Через вогонь над водою: мемуари. Дрогобич: Коло, 2020. 240 с.

¹⁵ Гуменна Д. Хрещатий Яр: Київ 1941–1943: роман-хроніка / Передмова О. Веремійчик; Упор. О. Кучерук. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 408 с.

¹⁶ Там само. С. 241.

¹⁷ Пісні Сумщини. Українські народні пісні / Фольклорні записи Дубравіна В. Київ: Музична Україна, 1989. 504 с.

¹⁸ Креховець М. Через вогонь... С. 92.

¹⁹ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники... С. 47.

²⁰ Рожкова Л. Повсякденне життя у роки нацистської окупації 1941–1943 рр. за спогадами Сумчан. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 342–346.

²¹ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники... С. 51–52.

²² Демчина А. Зі Сходу на Захід...

роботу»²³. На думку жінки, депортація могла бути помстою за опір примусовій колективізації наприкінці 1920-х рр.: «Власне, я не сумнівалася, що то була помста нашій сім'ї, нашій матері, бо нас забрали обох, сестру й мене, хоч оголошено було, що з кожного двору лише одна людина має відбути трудову повинність за кордоном»²⁴.

Ті, кому не пощастило уникнути депортації, намагалися втекти під час транспортування, вистрибуючи на ходу з потягів. М. Шинкаренко (1923 р.н.), мешканка с. Луциківка на Сумщині, згадувала про те, як невільникам вдалося приспати пильність німецького солдата-охоронця за допомогою алкоголю і втекти; друга спроба втечі, уже з території Білорусі, теж виявилася вдалою. Н. Пляшечник розповідала про численні спроби п'ятьох дівчат з Пирятинського району, що на Полтавщині, уникнути депортації: вдавалися до підкупу поліцей збірному пункту «добровольців» у Києві, переховувалися в садибах польських селян, зрештою, дісталися до кордону окупованої Польщі з Україною, що проходив по річці Сан. Але згодом були піймані «одним з тих людоловів, які за кожну спійману голову отримували від німців нагороду»²⁵.

Тривала, часом – кількатижнева, подорож у невідоме міцно вкарбувалася в пам'яті депортованих. Тяжка розлука з рідними та страх перед невідомістю справляли гнітюче враження. «Коли ми тільки наближались до станції, але ще не бачили її, то почули протяжний плач і лемент ... На коліях стояло понад двадцять вагонів, а навкруг маса людей, що голосили, обіймаючи своїх рідних ... Голосіння тривало не одну годину. Деякі матері стояли на рейках, погрожуючи, що кинуться під поїзд. А одна лежала на колії і кричала: "О, моя найдорожча донечко, я чую серцем, що мої старі очі тебе вже ніколи не побачать! Як мені жити в такій журбі? Краще б я загинула!"»²⁶. «Моя мати, тоді вже стара і хвора, на чорнобайвському вокзалі ще встигла передати нам із сестрою мій шкільний табель і пляшку самогону, доки наш поїзд рушив. У телячому вагоні я обкрутила ковдру собі навколо стегон», – згадувала В. Ілляшенко²⁷.

Умови транспортування були жахливими: «Я увійшла у вагон і перелякалася. На підлозі солома ... Двері зачинили. У вагоні стемніло, світло пробивалося тільки через два маленькі віконця вгорі, затулені дротяною сіткою», – так описує М. Креховець початок «півмісячної мандрівки»²⁸. Невільниці мусили витримати голод, спрагу, потерпали від антисанітарії, неможливості задовольнити фізіологічні потреби. «Рух людей у вагоні будив мене зі сну, і мене знову охоплював розпач: я була голодна, дуже хотіла пити і страшенно потерпала від смороду ... Я вираховувала, що при замкнених дверях у темряві ми їхали близько п'яти днів лише з однією зупинкою, щоб одержати нашу мізерну пайку: шматок хліба, черпак супу і воду. Через два дні після останньої зупинки ми приїхали до табору в окупованій німцями Польщі»²⁹. Змучених виснажливою дорогою невільниць очікувало ще одне випробування – так звана медична перевірка та «дезінфекція» у лазні, під час якої жінки зазнали брутального приниження. «Був великий огляд, особливо шукали туберкульозу та венеричних хвороб. Говорили, якщо людина має ці хвороби, то вже призначена на смерть – у печах недалеко від табору»³⁰. «Ніколи в житті я не почувалася такою приниженою. У мене ніби забрали всю мою гідність і перетворили на ніщо. Навіть у тварин є волосся або шерсть, щоб прикривати свою наготу, думала я. Нас мають за щось нижче від тварин. Після того нас чекало ще важче випробування, яке називалося медичною перевіркою»³¹.

Згідно з розробленими в лютому 1942 р. «Загальними положеннями» щодо використання праці примусових робітників, остарбайтерів належало повністю ізолювати від місцевого населення, утримувати в огорожених колючим дротом таборах під суворою охороною³². Антоніна Демчина та її подруга Віра працювали у Лейпцигу на фабриці «Тура», де виробляли касові лічильники, а під час війни – також військову продукцію. Важке враження на новоприбулих справили не лише умови утримання, але й вигляд примусових робітниць. «Інші дівчата провели тут вже шість тижнів і виглядали досить хворобливо: як фізично, так і морально. Довгі години праці на мізерному харчі, надто короткий сон, розпач і туга за домом, а головне, статус раба на каторзі зістарили і дуже ослабили їх. Вони йшли повільно, згорбившись, як старі жінки. Волосся втратило природній блиск, а обличчя були мов застигла маска»³³. На підприємстві працювали робітники обох статей, але жінок було значно більше. Для розміщення понад ста новоприбулих робітниць у таборі споруджувалися триярусні нари. «Примусові робітниці починали свій робочий день о п'ятій, і він тривав дванадцять годин»³⁴. «Ми гарували від дванадцяти до 16 годин щодня за шість марок на тиждень»³⁵.

²³ Вінклер Й. Вивезена... С. 47.

²⁴ Там само.

²⁵ Гулей А. Из мороку небуття... С. 19–20.

²⁶ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 74–75.

²⁷ Вінклер Й. Вивезена... С. 47.

²⁸ Креховець М. Через вогонь... С. 94.

²⁹ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 81.

³⁰ Креховець М. Через вогонь... С. 95.

³¹ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 83.

³² Пастушенко Т. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччині. *Друга світова війна і доля народів України*: Мат-ли 2-ї Всеукр. наук. конф., 30–31 жовтня 2006 р. Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 132.

³³ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 100.

³⁴ Там само. С. 101.

³⁵ Там само. С. 116.

Аби втамувати голод, невільники вдавалися до крадіжок залишків їжі, яку готували для адміністрації підприємства, змушені були їсти малопродатні для харчування рослини – брукву, лущиння картоплі, «добувати» крохмаль та вдаватися до небезпечних спроб вийти за територію табору. Авторки мемуарів згадують постійне відчуття голоду: «Я виглядала змарнілою, як і всі інші в таборі. Голод постійно мучив мене, і дихати було так само важко. Єдине, про що я думала, це де б дістати щось з'їсти»³⁶.

Норми харчування примусових робітників, які регулювалися документами, як правило не дотримувалися, раціон не покривав фізіологічних потреб: «На сніданок нам дали слабенької ерзац-кави. Хліб, виданий напередодні ввечері, треба було зберігати на сніданок, але кожна одразу ж з'їдала свою пайку...»³⁷.

Злиденне існування та повна безправність змушувала невільниць шукати засоби виживання у власному середовищі. «У краю ворога про нас ніхто не дбав, ми були поза законом, навіть не люди, а підлюди-унтерменші. Ми самі мусили давати собі раду, щоб якось вижити. На кого було сподіватися?»³⁸. Одним із основних ресурсів, як свідчать мемуари оstarбайтерок, була взаємодопомога та підтримка: «Ми в таборі, хоч й прагнули спілкування з рівними собі за освітою, однак всі двадцять три дружили між собою, підтримували одна одну, допомагали чим могли. Між нами, дівчатами, було повне взаєморозуміння. Тяжке життя навчило нас хитрощів і спритності»³⁹.

Специфічною рисою повсякдення оstarбайтерок було формування груп за принципом земляцтва. «Старалися триматися вчотирьох, бо відчували земляцтво, цінне в чужій стороні»⁴⁰. Інколи в мемуарах трапляються згадки про суперечності, що носили міжетнічний характер. «Нас було три групи дівчат – українки, росіянки і білоруски ... між нами почалися суперечки, а потім і ненависть однієї нації до іншої. Росіянки з Смоленська були до нас вороже налаштовані»⁴¹. Та з часом, як пише М. Креховець, «почали зживатися». Узагалі, конфлікти в середовищі оstarбайтерок були рідкісним явищем – щоденна боротьба за виживання та однакові умови зближували.

Нерідко примусові робітниці чинили опір поневолювачам: наражаючись на смертельну небезпеку, вдавалися до втеч і навіть до саботажу. «Працювала на військовому заводі м. Людвігдорф. Продукція заводу відправлялася на фронт. Я не могла змиритися з тим, що працюю проти своїх братів і батьків, тому намагалася робити брак. Наприкінці грудня 1942 р. мене заарештували і відправили до в'язниці ... В лютому 1943 р. вивезли в концтабір Освенцім»⁴². У мемуарах наводяться численні факти втеч примусових робітниць як з підприємств, так і від господарів-бауерів⁴³. Інколи втечі давали можливість змінити місце праці й дещо покращити побутові умови, про що згадує М. Креховець, але в багатьох випадках такі спроби завершувалися відправленням до концтабору.

Перебуваючи на межі існування, невільники намагалися підтримати належний гігієнічний стан, вдавалися до практик збереження жіночності. «У п'ятницю по вечорах нам зазвичай давали спокій ... Дівчата накручували волосся на папілойотки і дроти, ремонтували свій одяг...»⁴⁴. Релігійні практики, як можна судити з мемуарів, не посідали значного місця у повсякденні оstarбайтерок, разом з тим, відзначення свят давало нагоду дещо відпочити та забути про неволю. «Новорічний вечір і два наступні були для нас справді святковими, без непосильної праці ... ми веселилися, співали, танцювали і розповідали різні кумедні історії. Того дня ми забули про неволю та втому і безжурно відсвяткували прихід Нового року – молодість взяла своє»⁴⁵. Про надихаючий вплив пісень згадувала і Н. Пляшечник: «Запримітила таку закономірність: тільки-но групі людей змінюються умови життя на гірші, тяжчі, а ці люди не мають змоги протидіяти, з'являється пісня і виникає такий дружній, душевний спів, який ніколи не буває в звичайних умовах»⁴⁶.

В окремих випадках ресурсом виживання невільниць поставало їх тіло, про що авторки мемуарів пишуть доволі стримано. А. Демчина висловлювала думку про умовність моральних норм у надзвичайних умовах: «Вперше в житті я зрозуміла, як легко голодна дівчина може продати своє тіло за кусень хліба. Я подумала, що навіть і за один шматок хліба віддалася б йому або будь-якому іншому чоловікові. Хліб зараз був важливіший, ніж самоповага і честь. Але чи сита людина може це зрозуміти і виправдати?»⁴⁷ У подальшому, розповідаючи про дівчину, яку змусив до сексуальних зв'язків власник фабрики, вона змінює своє ставлення з доволі поміркованого і, навіть певною мірою виправдального, на негативне, наголошуючи на засудженні такої поведінки іншими жінками.

Як засвідчують авторки мемуарів, ставлення до підневільних робітників певною мірою залежало від ситуації на німецько-радянському фронті. «Одного дня взимку 1943 р. змінилася вся атмосфера. Німкені сиділи, потихеньку говорили, а потім почали плакати й проклинати нас. Не розуміючи нічого, ми

³⁶ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 117.

³⁷ Там само. С. 101.

³⁸ Там само. С. 116.

³⁹ Там само. С. 96.

⁴⁰ Креховець М. Через вогонь... С. 95.

⁴¹ Там само. С. 99.

⁴² Гулей А. Із мороку небуття... С. 32.

⁴³ Там само. С. 37; Суховерський М. Мої спогади / Передмова О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 1997. 320 с.

⁴⁴ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 107.

⁴⁵ Там само. С. 147.

⁴⁶ Гулей А. Із мороку небуття... С. 29.

⁴⁷ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 113.

спостерігали. Нарешті одна німкеня підійшла і сказала, що в Сталінграді німецька армія здалася в полон»⁴⁸. Описуючи загальні важкі побутові умови та непосильну працю, колишні оstarбайтерки згадують і факти приязного ставлення з боку німців. «Траплялися лагідні німкені, дуже допомагали дівчатам, особливо їжею. Деякі дівчата, пропрацювавши нічну зміну, у день виходили нишком із табору в місто, прибирали у будинку в німкеня, аби щось заробити»⁴⁹. В. Ілляшенко згадувала про те, як її виликував від ангіни австрійський лікар⁵⁰.

На заключному етапі війни оstarбайтери постали перед важкою дилемою повернення або неповернення до СРСР. У західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії перебували приблизно 250 тис. осіб, які відмовилися повертатися⁵¹. Частині жінок, на той час вже одружених зі співвітчизниками, вдалося потрапити до таборів для переміщених осіб, а звідти емігрувати. Г. Дробот розмірковувала: «Мій життєвий досвід навчив мене завжди рухатися вперед у краще майбутнє і не озиратися. Я усвідомила, що ми повинні цінувати щохвилини те, що маємо, щодня дізнаватися щось нове і корисне. Я, наче мантру, повторювала: “Щоб не трапилось, я зможу!” і досі в це вірю. Позиція “я можу” – запорука життєвого успіху»⁵². Подібні думки висловлювала А. Демчина: «Я задоволена, що ніколи не піддавалася зневірі, а довгі роки в найтяжчих умовах боролася за життя»⁵³. Досвід «надзвичайного повсякдення» оstarбайтерок зберігає пам'ять про перенесені страждання, потребує поглибленого аналізу як приклад жіночої дієздатності, спротиву, боротьби за життя та свободу.

References

Dmitrenko, A.A. (2013). Vznachennya ponyattya «memuari dzherela» v radyanskij istoriografiji [Definition of the concept of «memoir sources» in Soviet historiography]. *Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhya national university*, XXXVI, P. 305–308.

Galchak, S., Pastushenko, T., Shevchenko, M. (2011). Ukrayinski robitniki nacistiskoyi Nimechchini: verbuvannya, primusova praca, repatriaciya [Ukrainian workers of Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation]. Kyiv, Ukraine.

Grinchenko, G. (2004). Tekstualnij analiz usno-istorichnogo svidchennya (na prikladi usnih intervyyu z kolishnimi «ostarbayterami» Harkivskoyi oblasti) [Textual analysis of oral-historical evidence (using the example of oral interviews with former «ostarbeiters» of the Kharkiv region)]. *Shid–Zahid: Istoriko-kulturologichnij zbirnik – The East–West: Historical and cultural collection*, 6, P. 151–170.

Kis, O. (2020). Ukrayinki v GULAGu: vizhiti znachit peremogti: monografiya [Ukrainian women in the Gulag: to survive means to win: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Kunickij, M. (2007). Primusova repatriaciya radyanskih gromadyan do SRSR pislya Drugoyi svitovoyi vijni (ukrayinskij vektor) [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after World War II (Ukrainian vector)]. Kyiv, Ukraine.

Lisenko, O. (2010). Istorii pisannya Drugoyi svitovoyi vijni yak samostijna subdisciplina [Historiography of the World War II as an independent subdiscipline]. Kyiv, Ukraine.

Pastushenko, T. (2006). Ideologiya nacizmu ta pravovij status «ostarbayteriv» u sistemi primusovoyi praci nacistiskoyi Nimechchini [The ideology of Nazism and the legal status of «ostarbeiters» in the forced labor system of Nazi Germany]. Kyiv, Ukraine.

Pastushenko, T. (2009). Ostarbayteri z Kiyivshini: verbuvannya, primusova praca, repatriaciya (1942–1953) [Ostarbeiters from Kyiv region: recruitment, forced labor, repatriation]. Kyiv, Ukraine.

Rozhkova, L. (2018). Povsyakdenne zhittya u roki nacistiskoyi okupaciyi 1941–1943 rr. za spogadami Sumchan [Everyday life during the years of Nazi occupation in 1941–1943 according to memories of Sumy residents]. *Sivershina v istoriyi Ukrayini – Sivershehyna in the history of Ukraine*, 11, P. 342–346.

Voskobijnik, G. (2018). Svoboda i dali: shlyah ukrayinskoyi zhinki do novogo zhittya v Americi [Freedom and beyond: the path of a Ukrainian woman to a new life in America]. Kyiv, Ukraine.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Rozhkova Lyudmila – candidate of historical sciences, docent, associate professor of the department of state-legal disciplines and Ukrainian studies of the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: aluda-6619@ukr.net

Кузьменко Наталія Миколаївна – старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Kuzmenko Nataliya – is a senior lecturer at the department of state and legal disciplines and Ukrainian studies at the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: anata-7219@ukr.net

⁴⁸ Креховець М. Через вогонь... С. 101.

⁴⁹ Там само. С. 103.

⁵⁰ Вінклер Й. Вивезена... С. 174–175.

⁵¹ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007.

⁵² Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 35.

⁵³ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 294.

**FEMALE OSTARBAITERS FROM UKRAINE
IN CONDITIONS OF «EXTREME EVERYDAY LIFE»
(BASED ON MATERIALS FROM MEMOIR SOURCES)**

*The purpose of the work is to analyze the main aspects of the everyday life of Ukrainian forced women-laborers during the World War II. **The task of the work:** To highlight the daily practices of female ostarbeiters based on memoirs, to find out what resources they used to survive in extreme conditions and resist enslavement, how they preserved their national and gender identity. **Actualization of the topic.** Women made up the majority of the Ostarbeiter contingent, and they have a significant number of published memoirs about their being in Germany. Memoirs provide an opportunity to explore how female agency was manifested in the conditions of «extreme everyday life». **Research methods:** chronological, synchronous, comparative-historical, retrospective. **Conclusions.** The analysis of the memoirs of female ostarbeiters shows that even under extreme circumstances of the war, women were active participants of historical events, their experience has a humanistic potential.*

Key words: female ostarbeiters, memoirs, oral testimony, deportation, forced labor, everyday life.

Дата подання: 4 квітня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 5 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рожкова, Л., Кузьменко, Н. Остарбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (на матеріалах мемуарних джерел). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 30–36. DOI:

Цитування за стандартом APA

Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2023). Ostarbaiterky z Ukrainy v umovakh «nadzvychainoho povsiakdennia» (na materialakh memuarnykh dzherel) [Female ostarbeiters from Ukraine in conditions of «extreme everyday life» (based on materials from memoir sources)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 30–36. DOI: